

ін.); "Словарь общепотребительных иностранных слов в русском языке", 1912 р.; чотиритомне видання етимолого-семантичного словника, 1979 – 1995 рр.; лексикографічна праця "Гебрейські статті в українській мові" [архів станом на 1979 р. – 4, 84] та інші.

"Зауважимо, – зазначає небезпідставно З.Тіменик, – що Огієнкові словники часто виконували роль мовних консультацій [4, 76]. Бо й справді, до Слова учений підходив як до явища живого, рухомого, що має свій вік, походження (праіндоєвропейське в т.ч.), міграційну історію, семантичне розгалуження, навіть наголос. До словника автор підходить як до явища лінгвокультури".

Знання іноземних мов, здатність та вміння ними користуватися найповнішою мірою виявилися при перекладі І.Огієнком – цим "видатним гуманістом ХХ сторіччя" (З.Тіменик) – тексту Святого Письма. У книжці під промовистою назвою Біблія, або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту (Із мови давньоєврейської й грецької на українську дослівно наново перекладена). – Лондон: Британське Біблійне і Закордонне Товариство, 1962 р., – 1528 ст., ілюстрації, – прізвище перекладача, на жаль, не вказано.

До цієї праці автор ішов усіма своїми творчими – науковими і перекладацькими – "стежками"; і ще за життя вона була гідно оцінена сучасниками.

Анотація

У статті простежено роль іноземних мов у творчій діяльності Івана Огієнка.

The role of the foreign languages in Ogienko's activities is followed in this article.

Література

1. Огієнко І. – Мое життя. Автобіографічна хронологічна канва. – Житомир: Полісся, 2002.
2. Тимошик М. – "Лишусь навіки з чужиною ..." – К.: Либідь, 1998.
3. Тіменик З. – Іван Огієнко. – Львів, 1977.

***Наталія Шеремета**
м. Кам'янець-Подільський*

ІСТОРІЯ ПОЛІВАРІАНТНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ У ЛІНГВІСТИЧНІЙ КОНЦЕПЦІЇ ІВАНА ОГІЄНКА

Іван Огієнко – неперевершений учений-державотворець, самотній дослідник духовних скарбів українського народу, історії його мови, національної культури – чітко усвідомлював об'єктивні передумови поліваріантності літературної мови в Україні, що скла-

лися історично. Однак не менш глибоко він усвідомлював і необхідність витворення єдиної української літературної мови як важливого чинника консолідації українського народу.

Українська літературна мова, за глибоким переконанням професора Івана Огієнка, "народилася в нас іще в глибоку давнину, ще перед офіційним прийняттям християнства, щебо перед 988-м роком, бо ще перед тим безумовно було вже в нас письменство, а в IX-X-му віці були й свої перші переклади" [6, 48].

До прийняття християнства наші предки, вірогідно, користувалися своєю писемно-літературною мовою в різних сферах життя. Початок формування в нас писемно-літературної мови, мабуть, припадає на період виникнення й утворення давньоруської державності в VIII-IX ст. н.е. Ця мова, очевидно, базувалася передусім на фонетичних, граматичних і лексичних особливостях мови полян, зокрема міста Києва, який став центром Київської держави, і на час прийняття християнства в своєму розвитку сягав відносно високого рівня [3, 3].

Однак традиційно вважається, що першою літературною мовою України була моравсько-македонсько-болгарська походження церковнослов'янська мова, що народилася у київському варіанті в 988 р., тобто у рік офіційного хрещення Києва. Літературна мова у цю епоху плекається духовною елітою. Вона є чудом для неосвічених людей, засобом спілкування з Богом, знярядям, з допомогою якого досягається вище одкровення. Але життя людини не обмежується спілкуванням з Богом – люди повинні знайти взаєморозуміння між собою. Тому з плином часу до цієї першої писемної мови в Україні проникали місцеві діалектні домішки – "не так програмово чи в намірі, як через брак тренування й освіти, хоч згодом деякі з них і були легалізовані" [12, 203]. Отак на Русі за зразком старослов'янської мови і значною мірою на її основі, але з активним використанням місцевих лексичних і граматичних елементів, виробляється давньоруська літературна мова.

Київська літературномовна традиція перервалася після занепаду Києва як політичного центра після татаро-монгольської навали та декількох руйнувань міста. У XIV ст. більшість українських земель попадає під владу Литовської держави, частину захопила Польща та Угорщина. І.Огієнко підкреслив: "Це було перше розірвання соборності нашої мови, і воно послужило причиною дальшого великого розходження мови східноукраїнської від західної, т.зв. "галицької" [6, 99].

Мовна ситуація літературно-писемної сфери України XIV – XVI ст. в загальних рисах продовжує традиції Київської Русі: церковнослов'янська мова на всіх своїх рівнях зазнає певного впливу живої народної розмовної мови та літературної руської і тому має назву слов'яноруської. А давньоруська мова розпочала новий цикл своєї еволюції у Литовському князівстві як руська мова. Ця літературно-писемна мова була своєрідним койне у складі двох варіантів (українського і білоруського). Руська мова стала дер-

жавною мовою Великого Литовського князівства, актово-урядовою мовою князівських канцелярій та судочинства. Посилення ролі народнорозмовного джерела в руській мові призводить до поділу її на український і білоруський варіанти, що знайшло відображення насамперед у лексиці та фонетиці.

Згідно з дослідженнями І.Огієнка, історія української літературної мови, так званої руської, розпочалася у Західній Україні. Власне саме західні українські землі "відіграли тут найважливішу роль" [6, 123]. Учений вказував на причину цього: 1) перші організовані канцелярії з руською мовою постали у Литовському князівстві саме на заході України, зокрема у північно-західному регіоні (Волинь, північно-західне Полісся); 2) вплив Реформації XVI ст., що несла живу мову до церкви, найбільше позначився також серед західноукраїнського населення [7, 123]. Ця літературна мова, зазнаючи певних змін відповідно до часу, в основі своїй залишається в Галичині аж до новішого періоду: "якоїсь великої дошкульної перерви в її розвитку тут ніколи не було" [2, 124].

Головним репрезентантом української мови XIV – першої половини XVI ст. стають юридичні документи: дарчі і купчі грамоти, заповіти і под. Їхня мова – це колишній "низький" стиль літератури Київської Русі. Проте ця мова, як губка, вбирала в себе місцеві українські та засвоєні іншомовні елементи, все далі відходячи від церковнослов'янської традиції [8, 47].

Слов'яноруська мова до XVIII ст. майже не мала зв'язку з народними говорами. Однак у XVIII ст. живомовні елементи в неї потроху проникають. Так, у прозових творах Феопана Пркоповича, Грабянки, Василя Григоровича-Барського часто сплутують /ы/ та /и/, /ѣ/ та /і/, форми слів **кто і хто, что і що, яко і якь, былъ, было і був, було, упаль, отвіль і упав, отвівъ**; трапляються випадки вживання /і/ на місці /о/ в новозакритих складах (**одійти**), подвоєння приголосних (**Запорожжа**) тощо [3, 15].

Появу перших граматик і словників слов'яноруської мови учені пов'язують з перемогою слов'яноруської мови у її протистоянні польській і латинській та у протидії староукраїнській (простій) мові.

У XVI – XVIII ст. руська мова зазнає певної трансформації і найчастіше виступає під назвою "проста" мова. Однак, незважаючи на назву, проста мова не збігалася з живою мовою народу, основою на говорах, вона була книжною, в ній поєднувалися елементи церковнослов'янської і давньоруської мови на народній основі з живомовними.

Простою мовою писалися твори ділового жанру (грамоти, акти, універсали), художня література (вірші, вертепні драми), окремі наукові праці (лікарські і господарські поради) та деякі релігійні твори. Нею перекладалися церковнослов'янські конфесіональні пам'ятки та богослужбові книги. У церковнослов'янській літературі часто вдавалися до так званих глос (покрайне написання-тлумачення). Як правило, важке для розуміння слово (давньо-

єврейське, грецьке, старослов'янське) пояснювалося зрозумілішим, поширенішим, взятим із народної мови. У Пересопницькому євангелії ми зустрічаємо, наприклад, такі діалектизми: **два гроша, клуня, стодола, рогатини, збанок, глек, стріха** та ін.

Багатий матеріал для пізнання всіх рівнів карпаторуського варіанта староукраїнської літературної мови мають "Нягівські повчання" – пам'ятка середини XVI ст. невідомого автора. Найцікавішим рівнем мови цієї пам'ятки є лексика. Поряд із спільноукраїнськими елементами і церковнослов'янізмами, уживаються місцеві слова типу: **вершинокъ** "кінець", **винниця** "виноград", **вогень (огень)** "вогонь", **выдказь** "відповідь", **выдку** "звідти", **добыток** "худоба", **доку** "поки", **казда** "господар", **марга** "маєтність", "домашні тварини" та ін. [8, 69].

Широко представлена діалектна лексика і в мові художньої літератури: **гостинец** "дорога", **походня** "факел", **забава, ограда** "городи", **льбой** "либонь", **добиток** "худоба" тощо.

Отже, у XVI – XVII ст. на сході і на заході України існувала практично спільна літературна мова. І.Огієнко переконаний, що діалектна жива мова люду тоді була виразно різною, а єдність літературної спричинювалася тим, що "тоді й на сході в основі літературної мови лежала мова західноукраїнська" [7, 124]. Ця спільність підтримувалася політичним чинником – у той час майже всі українські землі входили до однієї держави – Речі Посполитої, утвореної в 1569 р. на Люблінській унії [7, 124].

Новий етап в історії східноукраїнської літературної мови розпочався з 1654 р., коли Лівобережна Україна з Києвом приєднується до Росії, а Правобережжя залишається у складі Польщі. Майже на три століття знову рветься соборність українського народу і його мови. В основі східноукраїнської літературної мови зменшується питома вага західноукраїнських рис, а натомість збільшується вплив російської мови, що була державною мовою в Російській імперії. А український захід був остаточно відданий на впливи польські. Тут незабаром дійшло до того, що і в українських канцеляріях заведена була польська мова, бо писати українською поляки заборонили.

У кінці XVIII ст. староукраїнська (проста) літературна мова занепадає. Її зникнення є результатом тривалого й нерівноспільного протистояння староукраїнської літературної мови і мов церковнослов'янської, польської та російської, у якому перемогли останні. Але, руйнуючи староукраїнську мову і відкриваючи тим самим простір для поширення в Україні російської літературної, ці мови розчищали місце для творення нової української літературної мови – уже не на церковнослов'янській, а на суто народній основі. Це була епоха національно-культурного Відродження, пов'язана з іменами І.Котляревського, Г.Квітки-Основ'яненка, Т.Шевченка. Оскільки перші творці високохудожнього східноукраїнського типу нової літературної мови були родом зі Східної України, то в основу їхніх творів лягли говірки південно-східного наріччя,

яке внаслідок взаємодії первісних південно-східних та південно-західних говорів на той час уже сформувалось. Але, хоч південно-східне наріччя і функціонує як окреме діалектно-територіальне утворення, специфічних рис, що відрізняли б його від інших наріч, у ньому мало. Основою утворення всього південно-східного наріччя історично став середньонаддніпряньський говір, оскільки саме з середньої Наддніпрянщини походила основна маса переселенців у Слобідській та степовій Україні. Середньонаддніпряньська говірка була зрозумілою для українців усіх діалектних масивів. Основоположну роль у зростанні рейтингу східноукраїнської літературної мови по всій Україні відігравав, безумовно, Т.Г.Шевченко. Іван Огієнко писав: "Геніяльне слово Шевченкове глибоко захопило цілий український народ. І мова його – до того ж географічно центральна – остаточно стала основою всеукраїнської літературної мови [7, 125]. Цей процес вчений вважав цілком нормальним, тобто природним, логічним, адже всеукраїнська літературна мова може вироблятися "тільки серед головного матернього народу, а не серед галузків, особливо галузків одірваних, політично належних до іншої держави з іншою культурою [7, 125].

Тарас Шевченко своєю творчістю заклав засади нового літературного стилю, підвалини нової літературної мови, її престижу. З виходом його "Кобзаря" українська літературна мова утвердилася як мова, що здатна обслуговувати найрізноманітніші культурні потреби великої європейської нації.

Важливим чинником в остаточному визнанні живої української мови як літературної була поява першої української граматики О.Павловського (1818 р.). У цій праці обґрунтовуються властивості української мови, описуються основні фонетичні і граматичні риси нової української літературної мови, подається короткий її словник, наводяться текстові її зразки. Автор дотримується фонетичного правопису.

Функціонування і розвиток української літературної мови у другій половині ХІХ ст. відбувається в надзвичайно важких умовах. Російський царизм зумисне стримував культурний розвиток пригноблених ним народів, особливо українського. Однак творчість Пантелеймона Куліша, Марка Вовчка, Івана Нечуя-Левицького, Степана Руданського, Михайла Старицького, Панаса Мирного, Марка Кропивницького, Івана Карпенка-Карого, Івана Франка, Лесі Українки, Михайла Коцюбинського та інших українських письменників довела, що " ...багатство української літератури вимірюється тим, що в її скромному змісті і формі кожна жива душа багатомільйонного південноруського народу знаходить те, чого не знайде в жодній літературі світу... – самих себе, своє власне життя, свою інтимну побудову і природну обстановку, свої непідробні мораль, ідеали і смаки, свою живу душу..." [5, 75]. За таких умов цілком природним було те, що кожний письменник у мові своїх творів відображав передусім рідний йому говір,

зважаючи при тому на мову своїх попередників. Звідси випливає, що не могло бути єдиного процесу творення літературної мови. Іван Огієнко відзначає, що Галичина на той час була відірвана "від своєї метрополії не тільки політично: вона підпала місцевій сильнішій польській, почасти німецькій культурі, відриваючись тим усе більше й далі від матернього пня. Потроху творилися свої регіональні інтереси, а почуття всенациональне губилося. Таким чином політичний кордон між Східною Україною й Галичиною помалу ставав міцним китайським муром і для їх культурного й духовного життя. Трагедія збільшувалась і ще тим, що широкий загал зовсім не розумів величезної шкідливості цього культурно-духовного роз'єднання, що в літературі провадив до повстання двох літературних мов [7, 126].

Два наріччя – південно-східне і південно-західне – дуже потужні групи українських діалектів. Саме вони стали чинниками формування та становлення української літературної мови. Ці два давні наріччя характеризуються специфічними системами, тому літературна мова розвивалася у двох руслах, у двох варіантах чи різновидах. На цю особливість функціонування української літературної мови вказував і Юрій Шевельов: існували варіанти сучасної – "новітньої" української літературної мови: східний і західний. Автор називає західноукраїнський варіант "галицько-буковинським койне", надаючи цьому терміну широкого поняття, корелятом якого є поняття "діалект" [11, 27].

Видані у той час словники (О.Афанасьєва-Чужбинського, К.Шейковського, М.Закревського, М.Уманця і Спілки, Є.Тимченка, О.Партицького, Л.Чопея, Є.Желехівського, І.Недільського) переконують, що поняття лексичного діалектизму для цього часу було умовним. У словники названих авторів широко залучалися вузькодіалектні слова без будь-яких обмежувальних ремарок.

Традиція вживання діалектизмів у літературній мові Західної України йде від "Русалки Дністрової", від діяльності "Руської трійці" в першій половині ХІХ ст. Однак лише у кінці ХІХ ст. нова українська літературна мова починає активно розвиватися на Західній Україні. У той час Галичина стає центром розвитку української духовної культури. Внаслідок заборон російського царського уряду 1863 р. і 1876 р. більшість українських видань друкувалися в Галичині. У Львові засновується спільноукраїнський друкований орган "Зоря"; тут з 1873 р. працює Товариство ім. Т.Шевченка, яке видає наукову літературу і фактично виконує функції Української академії наук.

Сьогодні важко говорити однозначно про природу лексичних діалектизмів у мові художньої літератури письменників Західної України, які творили в ХІХ – поч. ХХ ст. Вони, на нашу думку, писали західноукраїнським варіантом. Через те лексичні діалектизми входили в мову їх творів як закономірні засоби та елементи. Усе це не могло не позначитися на розвитку східноукраїнського варіанта української літературної мови. Так, наприклад, за посередництвом письменників із західних областей України введено у слов-

ники такі фраземи: "Я не хотів тебе прогніввити, лиш **пустити віц**" (В. Стефаник); "... я боюся, щоби нас той проклятий Юда зовсім **з торбами не пустив**" (І. Франко); "Зашуміли темні лози Козакові при дорозі, По дорозі **блудом ходить...**" (Ю. Федькович) [1, 63-64].

В українській юридичній лексиці того часу, вживаній у Галичині, де були більш сприятливі умови для розвитку офіційно-ділового мовлення, виявляється значна частина слів, що згодом набула загальнонаціональної норми: **закон, порука, ручати за кого, підсудний, наочний свідок, скарга, винний, підлягати карі, угода, умова, слідство** [9, 74]. У східноукраїнську літературну мову проникають також інші галицизми, особливо наукові терміни і слова з абстрактним значенням, як-от: **врядування, звіт, розпач, тека, многочлен, наука, правництво, прагнути** тощо. У загальноукраїнську мову тоді навіть увійшли деякі локальні риси на рівні міфології та фонетики [10]. Так, у творах В. Мови зустрічаємо яскраві морфологічні галицизми, як-от: **"тихо чеше довгу косу, ся питаючи"**; у М. Старицького – **най, днина**, нім; в Олени Пчілки – **конечно, тручають**.

Багато галицьких слів знаходимо і в одному з ранніх наддніпрянських словників української мови – у "Словниці української (або югово-руської) мови" Ф. Піскунова (перше видання 1873 р.), що мав охопити всі наріччя "українського язика, раскинувшего свои разнообразнѣйшія отрасли от Бескидовъ до Кубани" (напр., **абисъге, бучуля, бута, най** і под.) [8, 245].

Окрім того, внаслідок спорідненості між говорами південно-східного наріччя та близькості їх до волинського і подільського говорів південно-західного наріччя введені письменниками-подільцями А. Свидницьким, С. Руданським, М. Коцюбинським слова не сприймалися тоді як позанормативні лексичні елементи і східноукраїнський різновид літературної мови активно вбирав їх у себе.

Кращі представники української інтелігенції розуміли, що лише за умови поєднання західного та східного варіантів можна говорити про єдину українську літературну мову. Тому західноукраїнські вчені, письменники й культурні діячі на чолі з Іваном Франком та Михайлом Грушевським визнали східний варіант, що ґрунтується на фонетичній і морфологічній системі говірок Наддніпрянщини, основою майбутньої літературної мови і стали на шлях зближення з ним.

Після революції 1917 р. у Східній Україні літературна мова надзвичайно зросла. А оскільки східноукраїнська літературна мова піднялася на вищій ступінь розвитку, то вона отримала всі підстави стати всеукраїнською. І. Огієнко так характеризує розвиток цієї мови за 15 пореволюційних років: "...Сьогоднішній стан наддніпрянської літературної мови надзвичайно високий, і треба відверто сказати, що в ділянці мови там просто чуда досягли. Працюючи часом в голоді і холоді, часом в нелюдських умовах наддніпрянські письменники і робітники пера та вчені-україністи, віддавши всі сили свої найціннішому скарбові рідної культури, за 15 останніх літ створили літератур-

ну мову такої величній якості, що вона вже тепер сміливо конкурує за першенство серед культурніших слов'янських мов [7, 127]. У зв'язку з цим, як наголошує вчений, відпадає потреба регіональних літературних мов для Галичини, Буковини, Закарпаття, Америки й Канади. Натомість у свідомості всіх українців укріплюється думка про одну всеукраїнську мову, зокрема східноукраїнську [7, 127].

Отже, поліваріантність української літературної мови упродовж багатовікового її розвитку пояснюється значною діалектною подрібненістю народної розмовної мови на великій території, а також відсутністю єдиного наукового центру, який би займався створенням єдиної літературної мови.

Література

1. Демський М. Збагачення української літературної мови народною фразеологією // Питання взаємодії української літературної мови і територіальних діалектів. – К., 1972. – С. 63-64.
2. Конобродська В.Л. Історія української літературної мови. Практичні заняття. Навчальний посібник. – Житомир, 2002.
3. Матвієс І. Варіанти української літературної мови від найдавніших часів до кінця XVIII ст. // Культура слова. Міжвідомчий збірник. – Випуски 46-47. – С. 322.
4. Матвієс І.Г. Українська мова і її говори / АН УРСР. Інститут мовознавства ім.О.О.Потебні. Відп. ред. П.Ю.Гриценко. – К.: Наукова думка, 1990.
5. Михальчук К.П. Открытое письмо к А.Н.Пыпину по поводу его стетей в "Вестнике Европы" о споре между южанами и северянами. – К., 1909.
6. Огієнко І.І. (Митрополит Іларіон) Історія української літературної мови / Упоряд., авт. іст.біогр. нариску та приміт. М.С.Тимошук. – К.: Либідь, 1995.
7. Проф. Іван Огієнко. Головні відміни літературної мови від мови західноукраїнської // Проф. Іван Огієнко. Рідне писання. Частина друга: Словник місцевих слів, у літературній мові не вживаних. – Жовква, 1934. – С. 122-154.
8. Русанівський В.М. Історія української літературної мови. Підручник. – К.: АртЕк, 2001.
9. Сербенська О.А. Взаємодія української літературної мови і діалектів у галузі юридичної лексики // Питання взаємодії української літературної мови і територіальних діалектів. – К., 1972. – С. 74.
10. Шевельов Юрій. Внесок Галичини у формування нової української літературної мови. – Львів-Нью-Йорк, 1996.
11. Шевельов Юрій. Українська мова в першій половині XX ст. (1900-1941). Стан і статус. – Нью-Йорк, 1987.
12. Шевельов Ю. Чому общерусский язык, а не вібчоруська мова? З проблем східнослов'янської глотогонії // Історія української мови: Хрестоматія / Упоряд. С.Я.Єрмоленко, А.К.Мойсієнко. – К., 1996.

Анотація

У статті проаналізовано концепцію єдиної української літературної мови, що була розроблена Іваном Огієнком; розкрито історичні причини поліваріантності її формування; обґрунтовано необхідність утворення єдиної літературної мови на основі східноукраїнського варіанта, збагаченого кращими здобутками всіх наріч української мови.

In clause is analysed the concept of uniform Ukrainian literary language, that was developed Ivan Ogienko; is displayed the historical reasons of polyalternativeness of its forms; the necessity of uniform literary language is lead up on the basis of east Ukrainian variant enriched with the best features of all adverbs of the Ukrainian language.

Ірина Дроздова
м. Харків

ПРО ДЕЯКІ ПИТАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ В МОВОЗНАВЧІЙ СПАДЩИНІ ІВАНА ОГІЄНКА

Серед постатей, реабілітованих історією, але ще до кінця не вивчених, не пізнаних, почесне ім'я Івана Огієнка займає особливе місце. Славні його наукові надбання повертає нам історія. Велич і силу його слова ми тільки починаємо осмислювати. Ім'я вченого зі світовою відомістю далеко за межами України повертається на Батьківщину з небуття, проходить через замовчання, заборони, штучні перепони, звільнюється від напластування бруду, вигадок, переключень.

Вікові здобутки в галузі дослідження становлення, розвитку й подальшої майбутності української мови знайшли відображення на сторінках праці Івана Івановича "Історія української літературної мови" (1). "Українська літературна мова в основі своїй – жива народна мова надніпрянська, головню киево-полтавсько-харківська... Вона всі свої найліпші основні соки бере таки з народної мови, цебто її стосунок до мови народної, як цілості, найближчий був і буде" [1, 78].

Значна увага приділяється в творчості видатного вченого висвітленню низки проблем зв'язку української літературної мови з термінологією. Огієнко був серед тих видатних вчених ХХ століття, що сприяли становленню наукового стилю української мови, заклали підвалини системної організації сучасної української термінології, досліджували теоретичні питання українського термінознавства.

І.Огієнко як редактор і провідний автор часопису "Рідна мова" неодноразово і послідовно орієнтувався на термінографічну практику Інституту української мови, на теорію терміна, розроблену київськими вченими. Він ретельно досліджував цю проблему на сторінках своєї ґрунтовної праці "Історія української літературної мови" [1, 250-255]. Отже, не переривалася історична традиція і в орієнтації на всезагальну українську літературну мову з її диферен-